

Cultuur als macht in het Derde Rijk

College uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid van Prof. dr. Frits Boterman als hoogleraar Moderne Geschiedenis van Duitsland na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam op donderdag 7 februari 2013.

Mevrouw de Rector Magnificus, mijnheer de Decaan, waarde toehoorders

Is er nog iets nieuws te vertellen over het Derde Rijk en Hitler? Kunnen we nog iets zinnigs toevoegen aan de onmetelijke hoeveelheid literatuur die er over dit onderwerp al bestaat en de talloze historiografische debatten? Ik doe een poging en geef een samenvatting.

Veelvuldig is de vraag gesteld waarom een zo beschaafd en cultureel hoogstaand volk als het Duitse zich heeft verlaagd tot een immense barbarij, het grote kwaad tijdens de Tweede Wereldoorlog. De vraag moet eerder luiden: wat hebben de Duitse cultuur, de Duitse cultuurtradities en Duitse intellectuelen, kunstenaars en wetenschappers bijgedragen aan het ontstaan, de ontwikkeling en de uitvoering van de ideeën en plannen van de nazi's die zouden uitlopen op de massamoord op miljoenen joden, de Holocaust? Welke rol speelde cultuur als macht op 30 januari 1933 en in het Derde Rijk?

Mijn generatie is gegijzeld door de vraag hoe het zover kon komen. Ik heb in mijn wetenschappelijk onderzoek altijd gekozen voor het perspectief van de daders, en niet, met alle respect, voor dat van de slachtoffers. Ik heb niet de illusie te denken een afdoende of voldoende verklaring te hebben voor de eigenlijke oercatastrofe van de twintigste eeuw, de Holocaust. Wel wil ik ervoor

pleiten in een poging tot verklaren, dat naast andere factoren, de culturele factor niet vergeten mag worden.

Mythes

Eerst moet een aantal mythes doorbroken worden. De eerste mythe: er bestaat niet zoiets als de “unpolitische Deutsche”. Duitsland was niet louter het land van dichters en denkers waarin alleen maar mooie gedichten of romans werden geschreven, fraaie muziek werd gecomponeerd of diepe filosofische gedachten werden geuit. De scheiding tussen “Geist und Macht” is minder groot dan door velen is voorgesteld. Bijna elke intellectueel, schrijver, filosoof of kunstenaar in de laatste twee eeuwen Duitse geschiedenis was impliciet of expliciet, indirect of direct, bezig met politieke macht, met de Duitse kwestie, ook met het moderniteitsprobleem en oefende cultuur- of maatschappijkritiek uit.

“Deutschland, aber wo liegt es”, vroegen Friedrich Schiller en Johann Wolfgang von Goethe zich al af en wisten geen antwoord te formuleren. Cultuur werd vaak als oplossing gebruikt voor politieke kwesties. In cultuur werd de nationale eenheid gezocht, de superioriteit van Duitsland ten opzichte van het Westen en Oosten benadrukt, en in de cultuur werden ook politieke conflicten uitgevochten. Culturele argumenten werden gebruikt om politiek te bedrijven en politieke macht uit te oefenen. Cultuur als macht, als alternatief, compensatie en substituuut voor politiek, is het thema van vanmiddag. Politiek was een middel om cultuur te scheppen, en kunst en cultuur werden gebruikt voor politieke doeleinden.

De tweede mythe: Er valt soms moeilijk een scheiding te maken tussen goede en slechte Duitsers, het goede en slechte Duitsland. Niet elke intellectueel of kunstenaar in het Derde Rijk was een nazi; niet iedereen in het exil was een antinazi of een goede Duitser. Dit zwart-witbeeld moet doorbroken worden of op zijn minst worden bijgesteld.

De derde mythe: het Derde Rijk was in de jaren na 30 januari 1933 niet direct een totalitaire staat, en Hitler was nog niet direct een absolute heerser. De nazi's waren afhankelijk van andere machtsfactoren en het nazi-regime was een mengeling van verleiding en terreur, wetgeving en spontane anti-Joodse acties. Wel ging het totalitaire denken, het denken in totaaloplossingen, vooraf aan de totalitaire praktijk van de ongekende vervolging, terreur en massamoord. Intentionalistische en structuralistische verklaringen moeten gecombineerd worden. Er waren veel intenties, maar er was geen masterplan in *Mein Kampf* voor de totale vernietiging van de Europese joden door middel van massa-executies, verhongering of vergassing. Hitler was afhankelijk van de omstandigheden om zijn megalomane plannen uit te voeren. Er was sprake van een “twisted road to Auschwitz”. Het Derde Rijk kreeg pas na 1939 een totalitair karakter. Eerder was er sprake van een polycratische chaos, een felle en onoverzichtelijke competentie- en concurrentiestrijd tussen staat en partij en ook binnen de nazi-partij. Het nazisme is beter te omschrijven als een pseudo-religieuze massabeweging, een politieke religie die met een heilsboodschap de *hearts and minds* van velen wist te veroveren. Hitler was niet geïnteresseerd in de staat, maar in de “Volksnation”.

De vierde mythe: het nazisme was niet primair een moderne of modernistische revitaliseringsbeweging, zoals Roger Griffin en anderen ons willen doen geloven. Modernisme en waanideeën kunnen een pact aangaan, maar wie rationele verklaringen voor de massamoord op miljoenen joden zoekt, komt bedrogen uit. De Holocaust was geen modern, planmatig, rationeel project, het nazisme was geen reactionair of modernistisch verschijnsel. Het ging om een combinatie van beide, om een vorm van reactionair modernisme, zoals Jeffrey Herf dat noemt. Het nazisme was het meest drastische en perfide antwoord op “Die Entzauberung der Welt”, de onttoverde wereld, een wereld ontdaan van alle geheimzinnige en onberekenbare machten en krachten, waarover Max Weber ooit sprak. De term politiek modernisme die in verband met het fascisme

door onder anderen Roger Griffin gebruikt wordt, met alle waardering voor zijn studie, is te ruim genomen en schept te veel verwarring. Zeker, het ging niet om een reactionair antimodernisme, de hang naar een idyllische agrarische samenleving, maar het nazisme was met moderne middelen gericht tegen de bestaande moderniteit die stond voor verval, chaos, crisis en versplintering, het gebrek aan transcendentie en aan sociale cohesie. De moderne technologie stelde de nazi's weliswaar in staat de wereld op hun manier te revitaliseren of te herbetoveren, maar was louter een middel om het collectieve waanzinsysteem te realiseren en het grote kwaad uit te voeren. Hun doel was niet een moderne maakbare, pluriforme samenleving, maar een raszuivere volksgemeenschap en een Duits Europa, of beter een totale raciale reconstructie van Europa. De cultuuropvattingen van Hitler en de nazi's zijn in dit verband van groot belang. Ik kom hierop nog terug.

De vijfde mythe: Hoewel het trekken van een directe lijn tussen de Duitse romantiek en het nazisme omstreden is, kan men de romantische erfenis als verklarende factor uit de vele andere factoren niet weglaten. De ideeën van Hitler waren op zich niet romantisch, maar eerder een pervertering van bepaalde romantische idealen, bijvoorbeeld van het begrip Volk als organisme, of van de genie-cultus en het mythische oerdenken, als tegenhanger van een rationeel en mechanistisch wereldbeeld. Dat heeft lange tijd de romantische traditie ten onrechte in diskrediet gebracht. In het Derde Rijk was wel degelijk de verbeelding aan de macht, maar wel een puur nihilistische verbeelding. Dit nihilisme was gericht tegen de christelijk-joodse moraal, de klassiek-humanistische tradities van individuele zelfontplooiing, het rationalisme van de Verlichting, de idealen van gelijkheid, democratie en vrijheid. Het geweten was een joodse uitvinding, aldus verklaarde Hitler tegenover Hermann Rauschning in zijn omstreden gesprekken. Dit verzet tegen een burgerlijke cultuur, een *civil society*, en het pleidooi voor sterk in plaats van zwak, voor macht in plaats van

onmacht, de verheerlijking van het amorele kwaad, was al rond 1800 in de *Faust* van Goethe een belangrijk thema.

30 januari 1933

De vraag hoe Hitler op 30 januari 1933, nu 80 jaar geleden, aan de macht kon komen, is daarbij nog vrij simpel te beantwoorden. De roemloze militaire nederlaag in november 1918, de revolutie, de vernedering door het Verdrag van Versailles, de hyperinflatie, de economische crisis, de hoge werkloosheid, de politieke polarisatie, het ontbreken van politieke consensus, de chaos en het geweld in de Weimarrepubliek, en de geestelijke verwarring zorgden vanaf 1930 voor een forse electorale steun aan de NSDAP. De benoeming van Hitler tot rijkskanselier op 30 januari 1933 was het resultaat van een politiek spel vol tactische overwegingen en intriges. Vooral de rol van de voormalige rijkskanselier Franz von Papen en van rijkspresident Paul von Hindenburg en zijn entourage was daarbij fataal. De grootste inschattingsfout van de conservatieve elite was rijkskanselier en generaal Kurt von Schleicher naar huis te sturen en Hitler op 30 januari te benoemen tot rijkskanselier. Hitler profiteerde van de zwakte van zijn tegenstanders die hem bovendien sterk onderschatten en dachten hem voor hun karretje te kunnen spannen. Ook ter linkerzijde faalden de politieke partijen die elkaar in een dodelijke wurggreep hielden. De SPD zat gevangen in haar legaliteitsdenken om een ruk naar rechts te voorkomen en de KPD in haar blinde trouw aan Moskou verketterde de sociaal-democraten als “sociaal-fascisten”. Slechts weinig tijdgenoten hadden de reikwijdte van de werkelijke bedoelingen van Hitler in de gaten. Toch kon iedereen zien, weten, lezen en horen wat Hitler wilde. Voorzover zij kritiek hadden, verlieten zij het land of werden daartoe gedwongen, leefden zij in het exil en vormden zij geen gevaar voor Hitler: denk aan Ernst Toller, Kurt Tucholsky, Heinrich Mann of Joseph Roth. De utopie van een

“Volksgemeinschaft”, een etnisch homogene volksgemeenschap, was voor velen, gezien de politieke en economische crisis, een wervend toekomstperspectief. Het vooruitzicht op eerherstel voor Duitsland, de belofte om de driedubbele crisis van Weimar op te lossen en de heilsverwachting van een nieuwe periode, de verlossing van Duitsland uit het moeras, hieven hem mede op het schild. De machtsovername op 30 januari 1933 was te vermijden geweest. Deze cruciale gebeurtenis liet zien hoe een antidemocratische partij met democratische middelen aan de macht kon komen en de democratie volledig om zeep kon helpen.

Wat de werkelijke betekenis van 30 januari 1933 was, weten we pas achteraf. Het was geen bedrijfsongeval, ook niet de onvermijdelijke uitkomst van de Duitse geschiedenis, ook niet slechts de installatie van het zoveelste kabinet. Het vierde presidentiële kabinet onder leiding van Hitler was een fatale noodgreep van de conservatieve elite. De conservatieven misten wat Hitler wel had: massale aanhang onder de bevolking. De machtsovername was het resultaat van de antidemocratische tradities, het onopgeloste Duitse dilemma en de diepe staatscrisis in 1930-1933.

Een essentieel deel van het antwoord waarom Hitler de macht in handen kon krijgen, ligt in het feit dat op 30 januari 1933 door Hitler c.s. vooral een cultureel gemotiveerde nationale revolutie, een nationale regeneratie die de crisis van Weimar zou overwinnen, in gang werd gezet: het was een totale “Umwertung aller Werte”, een totale omkering en ontkenning van de bestaande moraal, die terugging op een aantal culturele tradities die in Duitsland sinds 1800 zich had ontwikkeld en die door de nazi's werd misbruikt en geradicaliseerd. Wat Hitler c.s. deden en voorstonden, komt op ons ongetwijfeld vreemd, weezinwekkend en bizar over, maar veel Duitsers herkenden zich, gezien hun culturele achtergrond, daarin en tegelijkertijd wisten velen nog nauwelijks wat hen nog allemaal te wachten stond.

De hoofdthese van mijn college vanmiddag luidt als volgt. Wat Hitler voortdurend voor ogen stond, was niets minder dan een radicale breuk in het westerse denken, een romantische contrarevolutie, het startpunt van een nieuwe geschiedenis van de mensheid, het scheppen van een nieuwe mens. Hij wilde vanaf het begin van zijn politieke carrière een politieke seculiere religieuze beweging oprichten die alle terreinen van de cultuur en de samenleving zou doordringen. Zijn gesloten “Weltanschauung”, neergelegd in twee delen *Mein Kampf* (1925/1926) en *Das zweite Buch* (1928), was gebaseerd op een heidens, manicheïstisch wereldbeeld van licht-donker, sterk-zwak, voorbij de moraal van goed en kwaad. Hij probeerde net als zoveel andere kleine en grote profeten van zijn tijd vanuit één punt de wereld te verklaren en te genezen. Zijn denkwereld was een voorbeeld van het gesecculariseerd polytheïsme waarvoor Max Weber had gewaarschuwd. 30 januari 1933 was een culturele revolutie. Het Derde Rijk moet mijns inziens gezien worden als een laat-romantisch “Gesamtkunstwerk” van de politieke kunstenaar Hitler, vooral geïnspireerd door het fin de siècle van Wenen rond 1900, de wereld van de opera’s van Richard Wagner. Op de vraag waarom hij geen architect was geworden, antwoordde Hitler omdat hij de architect van het Derde Rijk wilde worden.

Hitlers diepe intentie was om een einde te maken aan alle westerse waarden: het humanistische ideaal van persoonlijke zelfontplooiing, het gelijkheids- en vrijheidsideaal, en vrede, democratie en rechtsstaat. Doel was om met radicale gewelddadige middelen, koste wat het kost, een regeneratie van Duitsland, de hergeboorte van de Duitse natie, tot stand te brengen om de zogenaamde culturele degeneratie van het Duitse volk te stoppen. Het monddood maken en het fysiek uitschakelen van andersdenkenden, het proces van in- en uitsluiting, vormden een essentieel onderdeel van zijn ideologie. Strijd en overleven waren de kernwoorden, zo kan men in *Mein Kampf* lezen en uitvoerig beluisteren in zijn redevoeringen en zogenaamde tafelgesprekken. Uitgangspunt was de wreedheid van de natuur: de natuurwetten van het leven

telden het zwaarst, ten koste van een ander, het uitschakelen van elk persoonlijk geweten, in plaats van verzoening, compromissen en demobilisatie. Zijn drijfveer was dat een herhaling van de faliekante mislukking van de Eerste Wereldoorlog voorkomen moest worden. De kerngedachte was dat de joden op wat voor manier dan ook uit de samenleving verwijderd moesten worden. 12.000 à 15.000 “hebraïsche Volksverderber” hadden beter tijdens de oorlog vergast kunnen worden, was al in *Mein Kampf* te lezen.

Langetermijnontwikkelingen

Voordat ik verder inga op de culturele dimensie van het nazisme en het Derde Rijk, moet ik Hitler in een breder verband plaatsen om zijn succes beter te verklaren. Hitler kon voortborduren op een aantal lange termijnontwikkelingen die kenmerkend waren voor de Duitse geschiedenis zonder dat deze onvermijdelijk op Hitler hadden hoeven uit te lopen.

Het eerste thema: Er had zich rond 1800 in Duitsland niet een politieke of industriële, maar een geestelijke, culturele revolutie voltrokken. De belangrijkste rode draad die sinds het einde van de achttiende eeuw door de moderne Duitse geschiedenis loopt, de eigenlijke “deutsche Sonderweg”, is de antithese Verlichting-romantiek, ontstaan in de strijd tegen de Franse Revolutie en de overheersing door Napoleon. Hoofdkenmerk was de afwijzing van het kille rationalisme uit Frankrijk. Romantiek was de voortzetting van religie met esthetische middelen en dat is gevaarlijk als ze naar de macht grijpt, zoals Rüdiger Safranski stelt. Verder het mythische denken, de verbeelding aan de macht, de natuurmystiek, de natuur als goddelijke bron, de kunstenaar als een goddelijk genie, irrationaliteit, emotie, cultuur als metafysica, als innerlijke beleving. Deze culturele revolutie ging om innerlijkheid, maar niet om uiterlijke (politieke) vrijheid, zoals Thomas Mann in 1945 analyseerde. Tegelijkertijd ging het om het “Bildungs”-ideaal, dat wil zeggen individuele zelfontplooiing,

emancipatie van de burgers en een nieuwe moraal. De “Bildungs”-traditie van Wilhelm von Humboldt was een gespleten erfenis. Duitsland had de verlichtingstraditie op eigen wijze verwerkt of liever gezegd grotendeels afgestoten. Moderniteit in al haar aspecten werd toen al als probleem ervaren. Het verzet tegen het instrumentele rede, de onttoverde wereld, is geen uitvinding van Weber, Theodor W. Adorno en Max Horkheimer, maar kwam voort uit de romantische traditie. De idealistische filosofie en het historisme verzetten zich tegen de claims van de abstracte theorieën van de Verlichting.

Het tweede thema is het onopgeloste Duitse probleem in Europa, dat wil zeggen de gespletenheid tussen staatsdenken en cultuurnationalisme. Duitsland was lange tijd gebaseerd op het idee van de “Kulturnation”, dat wil zeggen op taal, geschiedenis, mythen et cetera, zolang er nog geen “Staatsnation” was. De komst van het Duitse keizerrijk van Wilhelm I en Otto von Bismarck in 1871, vergrootte de spanning tussen de politieke machts- en eenheidsstaat en de cultuurnatie die pas in 1990 zou worden opgelost. Enerzijds was er de moeizame interne eenwording of “negatieve integratie”, anderzijds waren er de externe vijanden, aartsvijand Frankrijk voorop. Er was sprake van een permanent gevoel van angst, bedreiging en “Einkreisung” en van interne conflicten. De onzekere nationale identiteit werd versterkt door de talloze breukervaringen, delingen en mislukkingen zoals in de Eerste Wereldoorlog. Cultuur is ook hier sterk aanwezig: als vluchtheuvel, als redding, als strijdwapen, om superioriteit te tonen en nationale eenheid te scheppen.

De middenpositie van Duitsland in Europa was en is problematisch. Duitsland was te groot om geen angst in te boezemen, en te klein om Europa volledig te overheersen. De permanente nationale identiteitscrisis gaven veel intellectuelen, kunstenaars en “Gebildeten” de kans om zich te manifesteren. Wat moest er komen? Een Duits Europa, een Europees Duitsland, een Klein- of Groot-Duitse eenheid, een federatie of eenheidsstaat? Hitler was het radicaalste antwoord op deze dilemma's.

Het derde thema: de positie van het “Bildungsbürgertum” is in Duitsland bijzonder: een kleine culturele en wetenschappelijke elite die grote invloed had, ook in de politiek. “Bildung” had zich in Duitsland ontwikkeld tot een cultuurreligie op basis van de idealistische romantische traditie; de “werkelijkheid denken”, ideeën die de werkelijkheid vormgeven, is diep verankerd in de Duitse cultuurgeschiedenis.

Hoe hebben de nazi's cultuur gebruikt om hun macht, cultuur als macht, door te zetten?

De bronnen waaruit het nazisme putte, waren een combinatie van irrationele en pseudo-wetenschappelijke, biologisch-medische elementen.

1. Natuurlijk moet men beginnen met Hitlers wereldbeeld en zijn persoon: zijn ideeën waren verre van origineel. Hij was hoofdzakelijk gevormd door zijn Weense jaren, door de Eerste Wereldoorlog en de revolutionaire beginjaren van de Weimarrepubliek. Wellicht de belangrijkste mededeling in *Mein Kampf* was, afgezien van zijn antisemitisme, het besluit van deze onbeduidende man om “Politiker zu werden”. De veellezer, de autodidact, de gefrustreerde kunstschilder, de tamelijk laffe en getraumatiseerde ex-korporaal, de onbekende stateloze, revolutionaire agitator besloot aan de politiek mee te doen, een besluit dat nog gehuld is in de nodige geheimzinnigheid. Wie *Mein Kampf* leest, ziet hoeveel invloed zijn leven in Wenen op zijn denken heeft uitgeoefend. Georg Ritter von Schönerer, leider van de pangermaanse beweging in Oostenrijk en Karl Lueger, de burgemeester van Wenen en leider van de “Christlich-soziale Partei”, waren zijn grote voorbeelden. Hitler werd geïnspireerd door een mengsel van vulgair sociaal-darwinisme, de eugenetica, het “völkische” antisemitisme, het “Lebensraum”-denken, het integraal nationalisme en natuurlijk het anticommunisme. Hitler liet zich, behalve door Wagner en zijn kring, inspireren door derderangspublicisten als Dietrich Eckart, Gottfried Feder, Alfred Rosenberg en Karl Haushofer, door de Protocollen van de Wijzen

van Zion en de Franse massapsycholoog Gustav Le Bon. Bij zijn aanhang (ex-frontsoldaten en gedeclasserden, en ook in hogere bourgeois-kringen) kon hij inspelen op de diepe afkeer van het Westen en een sterk ontwikkeld cultureel superioriteitsgevoel ten opzichte van het Oosten. In zijn hypnotische redevoeringen kwam hij tegemoet aan de Duitse eenheidsobsessie, de verlangens, de revanchegevoelens en de ressentimenten van zijn gehoor. De NSDAP was de eerste volkspartij die niet de verschillen in sociale afkomst of levensovertuiging benadrukte, maar uitsluitend op het Duits-zijn selecteerde. Dat Hitlers charisma en de “Führer”-cultus sterk bijdroegen aan het succes van de beweging, moet zelfs een historicus als Hans-Ulrich Wehler toegeven. Het waren zijn charisma, zijn alles-of-nietsmentaliteit en zijn retorische kwaliteiten die hem aan de macht hielpen. Hitler was geen gewone politicus, maar een politieke kunstenaar, niet iemand die beleidsnota’s liet schrijven of aan het vergaderen was, maar iemand die graag aan het woord was en zijn fantasie de vrije loop liet. Hitler was een dogmaticus, een fundamentalist, die consequent aan zijn denkbeelden bleef vasthouden, en ook een opportunist en tacticus. De kern van zijn ideeënwereld was het strikte onderscheid tussen cultuurscheppende en cultuurvernietigende volkeren. Joden ondermijnden als “bacillen” en “parasieten” niet alleen de natie, maar konden eenvoudigweg geen bijdrage leveren aan de cultuur; zij waren de grote “Verderber” van de Duitse cultuur. Hitler had al vroeg gesproken over de “Entfernung” van joden uit de Duitse samenleving. Bolsjewisme en joden werden door hem vast aan elkaar geklonken, zo werd er door hem één vijand gecreëerd. De “Verjudung” moest gestopt worden. Joden kregen de schuld van alles en nog wat: het eerloze verlies van de oorlog, het Verdrag van Versailles, opgelegd door de geallieerden, de chaos van Weimar, zij waren de leiders van de arbeidersbeweging en de pers, de democratie, het verfoeilijke marxisme et cetera. Zij waren de ondermijners van de natie par excellence. Zij vormden volgens Hitler de kern van het probleem.

In wezen was het wereldbeeld van Hitler gevormd door het einde van de negentiende eeuw, door het Wenen van het Fin de siècle, zoals Brigitte Hamann terecht beschrijft. Zijn voorkeur voor het neoclassicisme in de architectuur en zijn diepe afkeer van de moderne abstracte kunst, vooral het dadaïsme en het kubisme, kwamen voort uit zijn conservatieve kunstopvattingen. Zijn grote liefde gold de componist Richard Wagner. Hij spiegelde zich aan deze revolutionaire kunstenaar en antisemiet. Bayreuth was zijn culturele en politieke “Heimat”. Niet alleen in de “Bayreuther Kreis” met “völkisch”-antisemitische publicisten als Wagners schoonzoon Houston Stewart Chamberlain, die met anderen het begrip ras al gebruikte als cultureel selectiecriteria voor hun jodenhaat, maar ook in wetenschappelijke kringen circuleerde al rond 1900 het idee over regeneratie op basis van eugenetische maatregelen ter bestrijding van de degeneratie. Dat programma zou in het Derde Rijk werkelijkheid worden.

In de comfortabele gevangenis van Landsberg werkte hij, tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld vanwege de mislukte putsch van 1923, met hulp van Rudolf Hess aan het eerste deel van *Mein Kampf*. Het boek was voor Hitler niet alleen een manier een balans van zijn leven op te maken, maar zijn korte gevangenschap (voor de kerst van 1924 was hij al weer thuis) bood hem ook de mogelijkheid om zijn eerdere (ideologische) uitgangspunten te herzien en om conclusies te verbinden aan de mislukking van 1923: behalve de keuze voor de legale weg en afzien van een staatsgreep, wijzigde hij zijn ideeën op het gebied van de buitenlandse politiek, ook uitgewerkt in *Das zweite Buch* van 1928. Het Duitse rijk moest zich gaan richten op de verovering van “Lebensraum” in het oosten. Deze “Drang nach Oosten” was een radicale breuk met de wilhelminische buitenlandse politiek. Na zijn gevangenschap in Landsberg begon hij in de “Führer”-mythe zelf te geloven en zich als een Messias of profeet te gedragen. Vanaf 1925 was hij behalve bedenker ook uitvoerder van zijn waanideeën.

2. De opkomst van het nazisme moet gezien worden als een onderdeel van een veel grotere culturele strijd die zich na de nederlaag in de Weimarrepubliek afspeelde tussen voorstanders van de moderne samenleving en degenen die deze afwezen en bestreden: de culturele kloof die dwars door de samenleving liep, was een variant op de antithese Verlichting-romantiek.

3. Omdat 30 januari 1933 een culturele revolutie betrof, was de positie van intellectuelen en kunstenaars uiterst belangrijk: zij speelden een grote rol in de opbouw, de legitimatie en in de esthetisering van het regime, zoals Walter Benjamin toen al constateerde. Maar het ging niet alleen om verfraaiing. Waar de traditionele conservatieven de moderne wereld en de republiek grotendeels afwezen en naar het verleden van het keizerrijk verlangden, combineerden de nazi's conservatieve tradities en moderne cultuuruitingen. Het verschil met de conservatieven was dat zij elementen van de massacultuur uit de jaren twintig overnamen en propagandistisch gebruikten: massabijeenkomsten, theatertechnieken, feesten, herdenkingen, rituelen, symbolen, een nieuwe kalender. Een ander verschil met de conservatieven is dat de nazi's met excessief geweld de politiek brutaliseerden, deels voortkomend uit de traumatische ervaringen met de Eerste Wereldoorlog, deels gebaseerd op de paramilitaire cultuur: militair machtsvertoon, geweld, martelaren, een "Sturmabteilung" (SA) et cetera.

Culturele revolutie

Dat het om een culturele en politiek-ideologische revolutie ging werd in de loop van 1933, steeds duidelijker. Niet alleen de nazi's namen hierbij het initiatief of kregen de wind mee, zoals in het geval van de Rijksdagbrand op 27 februari, maar ook leden van de culturele elite waren actief in de bestrijding van het modernisme, het internationale "culturbolsjewisme". Als er een bewijs gevonden moet worden voor de stelling dat het om een culturele revolutie

gericht tegen het westerse denken ging, dan kan men wijzen op de massale boekverbrandingen op 10 mei 1933 in Berlijn en andere universiteitssteden, geïnitieerd door studenten en hoogleraren, als onderdeel van de culturele gelijkshakeling die velen in het gevang of in het exil dreef. Dit leidde tot een culturele deling, en een enorme culturele aderlating. Op de brandstapels werd de decadente on-Duitse geest en het internationale joodse intellectualisme, het marxisme, het pacifisme, en de democratie letterlijk en figuurlijk uitgerookt en uitgebannen. Wat was er met het land van dichters en denkers gebeurd? De kersverse propagandaminister Joseph Goebbels draaide er in zijn rede op 10 mei op de “Opernplatz” in Berlijn niet om heen: revoluties zijn doorbraken van nieuwe wereldbeschouwingen. De oude denkwereld moest vernietigd worden en de “geest” moest verbrand worden en net als bij de Phoenix: uit de as zou een nieuwe wereld ontstaan.

Dit proces van culturele en politieke gelijkshakeling kon zo soepel en snel verlopen, mede omdat de ontwikkelingen na 30 januari deels al in de Weimar-tijd waren voorbereid. Wat zich bijvoorbeeld voor 1933 in Thüringen afspeelde was de voorbode van wat later zou gebeuren. Door de daar opgerichte “Kampfbund für deutsche Kultur” van Alfred Rosenberg waren er sinds 1928 al zwarte lijsten van te verbieden boeken opgesteld, de cultuurbond hekelde toen al de moderne kunst en riep op de “arteigene”, dus Duitse cultuuruitingen te bevorderen. Na 30 januari 1933 bekleedden leden van de bond allerlei hoge culturele posities en konden de nazi's in een snel tempo of andere organisaties overnemen of nieuwe creëren. Er werden gebouwen van de linkse partijen en de arbeidersbeweging bezet, eigendommen als drukkerijen inbeslaggenomen, en culturele en wetenschappelijke instellingen en organisaties, zoals de bibliotheken, uitgeverijen en boekhandels werden gezuiverd. Het Bauhaus werd gesloten.

Maatregelen

Er werd na 30 januari 1933 een lange reeks van maatregelen genomen om de culturele revolutie ten uitvoer te brengen, te veel om hier op te noemen. Hoofddoel was om de ongeveer half miljoen joden uit Duitsland samenleving te verwijderen en hun invloed te beperken en zo het zogenaamde "Arische" ras te versterken. De "Judenboykott" van 1 april, het ontslag van joodse ambtenaren op 7 april 1933 en in juli werd al een wet afgekondigd om lichamelijk en geestelijk gehandicapten te steriliseren. In totaal werden in het Derde Rijk bijna 400.000 mensen gesteriliseerd en ongeveer 70.000 waren het slachtoffer van het euthanasie-programma "Aktion T 4" dat in oktober 1939 met toestemming van Hitler van start ging. In maart 1933 werd al een propagandaministerie opgericht onder leiding van Joseph Goebbels. Doel was het homogeniseren en gelijkschakelen van de samenleving op basis van culturele criteria. De "Reichskulturkammer" werd opgericht, de pers gebreedeld en het onderwijs, de universiteit en de academies werden gezuiverd. Tekenend voor het nazibeleid was dat de joodse gemeenschap in 1933 toestemming kreeg om een "Jüdische Kulturbund" op te richten die uitsluitend joods theater en muziek mocht brengen; een vorm van culturele segregatie en tevens een manier op te laten zien dat de nazi's het zogenaamd goed meenden met de joden. De Neurenberger wetten, waar niet ras maar religie als het onderscheidende criterium werd gebruikt, gaven in september 1935 het proces van uitsluiting en discriminatie een juridische basis. Joden raakten hun staatsburgerschap kwijt, maar vooral werd rasvermenging verboden. Deze wetten zou later beslissen over leven en dood.

De tentoonstelling "Entartete Kunst" in München, op 19 juli 1937 geopend - tegelijkertijd werd er een tentoonstelling met gewenste nazi-kunst gehouden - was het voorlopige einde van een reeks campagnes tegen de moderne kunst die al voor 1933 was begonnen; veel van de ook daarna inbeslaggenomen kunstwerken van bekende moderne kunstenaars zouden later

in maart 1939 verbrand worden op de binnenplaats van een brandweerkazerne in Berlijn, dit keer zonder getuigen. Het is nuttig om hier wat langer bij stil te staan, omdat het mijns inziens raakt aan de kern van Hitlers ideologie en de these van Griffin over het modernisme nuanceert. Hitler gebruikte in zijn rede bij de opening van de tentoonstelling in het Haus der deutschen Kunst drie argumenten om de zogenaamde “ontaarde kunst” aan te vallen. Ten eerste: het modernisme was vanuit een esthetisch standpunt een verminking van de realiteit, het was decadent en gedegeneerd. Ten tweede: moderne kunst viel in de politieke categorie van het “cultuurbolsjewisme” en moest daarom bestreden worden, en ten derde: moderne kunst was in strijd met de diepe ziel en de raseigenschappen van het Duitse volk en was joods en dus onzuiver.

Kunstenaars moesten uit naam van het Duitse volk of het “arische ras” kunst scheppen; de politieke leider was de eigenlijke kunstenaar. De kracht van een volk lag in zijn culturele waarden om de strijd met andere volkeren aan te gaan, puur om te overleven. Hitler draaide het “Bildungs”-ideaal om in een amorele declassering van de joden als verderfelijke cultuurvernietigers, ter rechtvaardiging van vervolging, geweld en oorlog. Hitler dacht in het begrip ras de sleutel gevonden te hebben voor het historische proces. Ras stond voor eeuwigheid; eeuwige waarden waren nodig voor de culturele regeneratie van Duitsland. De moderne kunststijlen waren slechts tijdelijke, op het heden gerichte modeverschijnselen die cultureel een terugval betekenden en moesten om die reden vernietigd worden. Ook hier ging het niet om opbouwen of vooruitgang, maar uiteindelijk om vernietiging: om ruïnes na te laten.

De rol van intellectuelen, wetenschappers en kunstenaars

Wat was de rol van intellectuelen, wetenschappers en kunstenaars en wat hebben zij bijgedragen aan de legimitatie van het nazi-regime? Een groot deel van de

revolutionair-conservatieve publicisten, zoals Carl Schmitt, Martin Heidegger, Gottfried Benn, Ernst Jünger, en natuurlijk Oswald Spengler, dacht eerst nog een rol van betekenis in Hitlers rijk te kunnen spelen, maar kwamen vroeg of laat bedrogen uit en werden op een zijspoor gerangeerd. Anderen zoals de architecten Paul Ludwig Troost en Albert Speer, filmmakers als Leni Riefenstahl en Veit Harlan, beeldhouwers als Arnold Breker en Joseph Thorak, en vele anderen kregen de kans om hun creativiteit in te zetten voor het regime en carrière te maken. Zelfs de Bauhaus-architect Ludwig Mies van der Rohe dacht nog lange tijd een rol te kunnen spelen. Vooral een jongere generatie, rond 1900 geboren, greep haar kans om zich te manifesteren en door middel van kunst de politieke religie van de volksgemeenschap en de “Führer”-cultus vorm te geven. In geen enkele dictatuur was er zoveel aandacht en geld voor cultuur. Nergens was er sprake van zoveel georganiseerde kunstroof. Niet literatuur of schilderkunst, maar film, beeldhouwkunst en vooral architectuur werden ingezet om de macht te esthetiseren en de esthetiek te politiseren. De nazistische cultuurpolitiek was gericht op de absolute beheersing van ruimte en tijd. Hitler bemoeide zich met de kleinste details als het ging om architectuur en stadsplanning. Architectuur ontstond volgens hem door een genie die in het volk wortelde, en was de uitdrukking van de “Rassekern”, de oerkern, het genetische materiaal van het Duitse volk en moest de Duitse volksgemeenschap politiek stabiliseren en versterken. In de wetenschap waren het artsen, antropologen, psychiaters, eugenetici, onder meer verbonden aan het “Kaiser Wilhelm Institut”, die volop meewerkten aan de biologisch-medische of beter biopolitieke maatregelen en wetten, en sloten een Faustisch pact met de nazi’s om de zwakkeren, “levenonwaardigen”, uit te schakelen, de joden te discrimineren en een nieuwe mens te creëren en de “zuiverheid” van het volk te bevorderen door rassenonderzoek en eugenetische maatregelen. Ook historici als Theodor Schieder, kunsthistorici en archeologen leverden hun bijdrage aan de “Ostraumforschung”.

De vraag is: Waarom hebben zoveel kunstenaars, intellectuelen en wetenschappers achter Hitler aangelopen? Een verklaring voor hun houding moet gezocht worden in verschillende factoren. Velen van hen waren rond 1930 door de economische crisis ten prooi gevallen aan geestelijke verwarring, desoriëntatie en materiële onzekerheid. In deze onzekere tijden ging men op zoek naar een nieuw houvast en nieuwe toekomstperspectieven. Men was ook verblind door het succes van Hitler en bang voor chaos en een burgeroorlog. Maar er is meer. Deze intellectuelen, kunstenaars en academici hebben meegewerkt, of in onze ogen gefaald, omdat zij sterk gevormd waren door de eerder genoemde idealistische traditie. Zij waren gewend aan hun positie boven de partijen, en plachten hun ideeën te presenteren sub specie aeternitatis, vanuit het zicht van de eeuwigheid, en waren gevormd door de discrepantie tussen idee en werkelijkheid. Zij schoten in hun analyses van het nazisme of het "fascisme" te kort. Dit gold voor marxistische schrijvers en intellectuelen, omdat zij het fascisme als een verlengstuk en een uitwas van het kapitalisme zagen en de democratie als een burgerlijk verschijnsel afwezen, en ook voor rechtse denkers omdat zij zich in velerlei opzicht ideologisch verwant voelden met het nazisme. Veel van hun ideeën liepen parallel aan het nazisme. Zij deelden de afkeer van de Weimar-democratie, het dictaat van Versailles, het liberalisme en het communisme, het Verlichtingsdenken et cetera. Antisemitisme en sociaal-darwinisme waren in conservatieve kring eveneens wijd verbreid. Ook zij stelden hun hoop op een sterke leider, een genie, een Messias die Duitsland uit het moeras zou trekken. Juist hun gebrek aan realiteitszin of ideologische verblindheid verhinderden in beide gevallen de consequenties van hun denken en handelen te doorgronden. Daarbij kwam de overschatting van hun rol in de samenleving, en de huiver of beter *dédain* voor de politiek en het parlementaire gekissebis. Zij kwamen met culturele blauwdrukken en visies om de politieke crisis op te lossen die niet ver van het nazisme afstonden. *Der Arbeiter* van Ernst Jünger uit 1932 is daarvan een voorbeeld. Zijn totalitaire toekomstvisioen leek

erg op die van de nazi's. De filosoof Martin Heidegger als rector van de universiteit van Heidelberg zag in de machtsovername door Hitler de totale transformatie van het Duitse "Sein", of bestaan. De staatsrechtgeleerde Carl Schmitt en de dichter-arts Gottfried Benn verdedigden in woord en geschrift de nazi-staat en zo zijn er talloze andere voorbeelden te geven. Thomas Mann is een grote uitzondering.

Ook eigenbelang, ambitie en persoonlijk gewin speelden een rol. 30 januari 1933 bood de kans om concurrenten weg te drukken, opengevallen plaatsten in te nemen, om hun eigen positie, ondanks alles, te handhaven of te versterken. Carrièrezucht, opportunisme en onverschilligheid speelden mee. Wat de joden overkwam, werd niet ernstig genomen, stilzwijgend geaccepteerd of zelfs toegejuicht. Ook de sociaal-economische factor speelde, gezien de crisis, een rol. De positie van studenten en academisch gevormden was er door de crisis economisch niet beter op geworden en hun status en aanzien in de samenleving was diep gedaald. Hitler hoefde hen niets voor te schrijven, zij "arbeiteten dem Führer entgegen", "working towards the Führer" zoals Hitler-biograaf Ian Kershaw dat heeft genoemd. Zij raakten, verblind door Hitlers nationale revolutie, verstrikt in het web van medeplichtigheid, loyaliteitsdruk en kwamen moreel met lege handen te staan. Het zou niet de laatste keer zijn dat hun loyaliteit aan de Duitse natie en staat, hun "Gesinnungsästhetik", fataal zou aflopen, zoals later in de DDR.

Tot slot

Stap voor stap wisten de nazi's de macht naar zich toe te trekken en bij elke stap, in elke fase radicaliseerde het anti-Joodse beleid. Doel van de nazi-politiek was steeds om de joden te discrimineren, te isoleren, te dehumaniseren, te beroven en tot emigratie te dwingen, dat gold ook voor de "Reichskristallnacht" van 9/10 november 1938 en de maatregelen die daarop volgden. Pas in de herfst

van 1941 kwam er officieel aan de emigratiepolitiek ten aanzien van de Duitse joden een einde. Toen kwamen de gedwongen deportaties vanuit het Duitse Rijk op gang.

De grandioze en desastreuze mislukking van Hitlers Derde Rijk ligt in het waanzinnige idee op basis van culturele en racistische verschillen de wereld te kunnen overheersen. De aanval op de Sovjet-Unie in juni 1941, het hoogtepunt van Hitlers va-banquepolitiek, was vooral een “Weltanschauungskrieg”, een ideologische vernietigingsoorlog. Het vermoorden van vele miljoenen werd gezien als rechtvaardiging van Hitlers etnische en esthetische visioen. Zonder de economische en politieke motieven te willen veronachtzamen, kan men stellen dat deze massamoord of genocide contraproductief was voor de economie en de militaire operaties, het einddoel bestond in de verbeelding, het was geen politiek zoals Stalin die uitvoerde. Hitler moest deze oorlog voeren om überhaupt de oorlog te kunnen voeren. Zonder dwangarbeiders en georganiseerde roof was het hem sowieso niet gelukt om het zolang vol te houden. Dat was de dialectiek van het sociaaldarwinistische nazisme: door “Lebensraum” te veroveren was Duitsland pas in staat te overleven. Hitler ging er in zijn morbide denkwereld, zijn catastrofe-denken, vanuit dat uit vernietiging en destructie iets moois kon voortkomen. Creatie en destructie, vernietiging en zelfvernietiging, lagen dicht bij elkaar. Moord was doel en middel, niet het middel om de staat tegen interne vijanden te verdedigen, of het ideaal van het communisme, zoals in het geval van Stalin, maar om het etnisch-esthetische zuiverheidsideaal door massale zuiveringen te verwezenlijken. Doel en middel vielen samen. Elke gedode niet-Duitser, jood of Russische krijgsgevangene, was een stap op weg naar de verwezenlijking van dat zuiverheidsideaal. Het was geen logisch plan, geen modern project, zoals sommigen beweren, maar het ging om een esthetisch-etnisch en ideologisch visioen; een harmonieuze wereld zonder joden, een oppermachtig en herboren Duitsland, en ook een wereld waarin alle kwalen van de moderne samenleving zouden zijn verdwenen: een Hof van Eden, een

paradijs op aarde, een Duits paradijs wel te verstaan. Het anticiperen op een wereld zonder joden bracht de daders mede tot hun gewetenloze gruweldaden. Tegelijkertijd werd de schijn opgehouden van een fatsoenlijk, cultureel hoogstaand volk dat, om de cultuur te redden, dit wel moest doen, zoals bleek uit de beruchte rede van Heinrich Himmler in 1943 in Posen. Hier werd de Kantiaanse ethiek volledig op zijn kop gezet. De totale ontkenning van de ander als menselijk wezen, omdat deze zogenaamd geen cultuur had en onzuiver was, en daarom vernietigd moest worden.

Het is hier niet de plaats om de rol van de daders en het verloop van het vernietigingsproces uitvoerig te analyseren. Ideologie en cultuur speelden een hoofdrol. Vast staat dat er in het hoofd van Hitler een direct verband bestond tussen oorlog en het plegen van de massamoorden van miljoenen joden, welk dreigement op 30 januari 1939 voor het eerst openlijk door hem werd uitgesproken. Er is ook een duidelijk verband tussen het euthanasie-programma en de moordpraktijken in de vernietigingskampen. Toch was deze oorlog, ondanks alle inspanningen en inzet van mensen en materieel, eenvoudigweg niet te winnen. Toen in de herfst van 1941 de verwezenlijking van de ene utopie onrealiseerbaar bleek, dat wil zeggen toen de “Vernichtungskrieg” tegen de Sovjet-Unie vastliep, de verovering van het “Lebensraum” in het Oosten en alle plannen, zoals het “Generalplan Ost”, die daarmee te maken hadden, dreigden te mislukken, gaven hij en andere nazi-leiders zich met passie over aan de verwezenlijking van de andere utopie, is een veelgehoorde these. Dit is echter maar een deel van de waarheid. Veel joden waren toen al vermoord en de waanzin radicaliseerde verder toen nog meer joden vermoord werden omdat zij ook nog de schuld kregen voor de mislukking van de militaire operaties. Dit vormde zo een extra rechtvaardiging voor de massale moordpartijen van deze “Untermenschen”. Alle joden, van jong tot oud, moesten hun bloed geven voor de strijd van het Duitse volk. Dat was de uniciteit van de Holocaust. Niet de banaliteit van het kwaad, zoals Hannah Arendt in het geval van Adolf Eichmann

beweerde, maar het kwaad van de banaliteit en cultuur als kwaad, als machtsinstrument en machtsmisbruik. De “Götterdämmerung” voltrok zich in mei 1945 als in een wagneriaanse opera. Cultuur als macht bleek letterlijk en figuurlijk een doodlopende weg te zijn.

Ik ben aan het einde gekomen van mijn college, maar nog niet aan het einde van mijn carrière.

Dankwoord:

Ik dank het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam en de decaan en het bestuur van Faculteit der Geesteswetenschappen voor het in mij gestelde vertrouwen en voor de eer. Een deels onbetaald ééndagshoogleraarschap zal niet al te veel op het budget van de universiteit gedrukt hebben. Bovendien ben ik bereid alle bonussen terug te geven. Van degenen die mij, wetenschappelijk gesproken, het meest geïnspireerd hebben, is er maar één naam te noemen, Maarten Brands. Hij is voor mij niet alleen een grote inspirator en leermeester, mijn promotor, geweest, maar ook iemand die mij in mijn carrière steeds de juiste weg heeft gewezen. Ook Jacques Oerlemans heeft mij begin jaren zeventig door zijn werkcolleges op het spoor gezet van de Duitse ideeën- en cultuurgeschiedenis.

De afdeling nieuwste geschiedenis aan de UvA heeft mij de gelegenheid gegeven mijn wetenschappelijke werk met plezier en passie te kunnen doen. Ik dank Niek van Sas als voorzitter van de leerstoelgroep hartelijk voor zijn vertrouwen in mij en voor zijn collegialiteit. Ook Ton Nijhuis van het Duitsland Instituut Amsterdam dank ik voor zijn steun en ook de medewerkers van dit instituut, vooral Charlotte Broersma en Lily Sprangers.

Verder wil ik noemen mijn collega's en ex-collega's van wat ik nog steeds het Historisch Seminarium noem: Piet de Rooy, Willem Melching, Ronald Havenaar, Dirk Damsma, P.J. Knegtman en vele anderen zoals Arnold Labrie,

Patrick Dassen en Jacco Pekelder met wie ik prettig heb samengewerkt. Dat geldt ook voor leden van het secretariaat en de onderwijsadministratie, vooral Wilma Schieving. Ik zal jullie missen.

Ten slotte: Promovendi en studenten zijn voor mij altijd de belangrijkste inspiratiebron geweest om het zolang vol te houden. Zonder iemand te kort te willen doen, wil ik van de studenten speciaal Clara van de Wiel en Evelien Kleine Schaars bedanken voor hun redactionele werk bij het schrijven van mijn boek *Cultuur als macht* dat hopelijk binnenkort uitkomt.

Ik kan helaas niet iedereen persoonlijk bedanken. Ik dank ook de afdeling politicologie aan de UvA voor de prettige tijd op het DNG, de Rijksuniversiteit Groningen, waar ik vijfenhalf jaar bijzonder hoogleraar mocht zijn, de redactie van *Tijdschrift voor Geschiedenis*, het *Jaarboek van het NIOD* en Skript, de boekenredactie van *NRC Handelsblad*, met name Hubert Smeets en Roelof van Gelder, *De Arbeiderspers*, die het aandurfde mijn boek uit te geven, en andere instanties en personen waarmee ik tijdens mijn carrière te maken heb gehad.

Ten slotte: Zonder de welwillende houding en grote steun van Henriëtte en de kinderen, Willem en Anna, Marie en Ijsbrand was ik niet zover gekomen. Zij weten het beste wat het is om met iemand samen te leven die bezeten is van zijn vak. Ik draag dit college op aan mijn kleinkinderen.

Ik dank u hartelijk voor uw aandacht.